

Земская 1990: Земская Е.А. Словообразование и текст / Е.А. Земская // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 17-30.

Капанадзе 1975: Капанадзе Л.А. Об актуализации морфемной членимости слов в речи (употребление префиксальных глаголов в устной речи) / Л.А. Капанадзе, Е.В. Красильникова // Развитие современного русского языка 1972: Словообразование. Членимость слова. – М.: Наука, 1975. – С.144-140.

Грещук Василий

Текстоориентированная актуализация деривационных морфем

В статье рассмотрена актуализация деривационных морфем в качестве средства текстопорождения. Охарактеризованы разные способы и приёмы актуализации аффиксальной и корневой частей словообразовательной структуры деривата, что является одним из важных средств структурирования семантики текста. Установлено, что актуализированные деривационные ресурсы выполняют важные функции обеспечения локальной связности и целостности текста, выявления его художественной выразительности и экспрессивизации.

Ключевые слова: словообразование, текст, деривационная морфема, суффикс, префикс, когезия.

Greshchuk Vasyl

Text oriented actualization of derivative morphemes

The article deals with actualization of derivative morphemes as means of text creation. Different methods and techniques of actualization of affixal and root parts of the word formational structure of the derivative, which are an important mean of text semantic structuring, have been characterized. Actualized derivational resources fulfill important functions of ensuring the local connectivity and the integrity of the text, identifying its artistic significance and expression.

Key words: word formation, text, derivative morpheme, suffix, prefix, cohesion.

Надійшла до редакції 29 грудня 2016 року.

Олена Олексенко

УДК 811.161.2'373.611

ТЕНДЕНЦІ В ІННОВАТИВНОМУ ДІЄСЛІВНОМУ СЛОВОТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розглянуто характерні риси дієслів-новотворів з огляду на загальні тенденції інтелектуалізації й демократизації української мови новітнього періоду. Визначено пріоритетну мотивувальну базу іменників, а також роль інших частин мови у формуванні значень дієслів. Окреслено групи дієслів за найбільш поширеними словотвірними значеннями. Виокремлено специфічні словотвірні засоби у сфері дієслівних інновативів.

Ключові слова: лексико-словотвірна інновація, дієслова-новотвори, мотивувальні слова, словотвірне значення, словотвірні засоби.

Новітній період розвитку української мови підпорядкований впливу як світових глобалізаційних процесів, так і власне українським мовним законам. Зокрема інновативне словотворення, на думку українських лінгвістів, зумовлене активізацією трьох основних чинників: по-перше, це потреба в істотному оновленні комплексу номінативних засобів мови як наслідок появи кола понять, що потребують мовного вираження; по-друге, потреба в дальшому нормуванні та систематизації різних сегментів словотвірної структури української літературної мови з огляду на встановлення її якомога питоміших, органічніших основ та на розширення її функціонування в різних сферах суспільства; по-третє, потреба в розширенні стилістичних і власне стильових можливостей мовного самовираження суспільства з посиленням елементів колоквіалізації, жаргонізації, поширенням професіоналізмів, інтенсифікацією оказіонального словотворення, явищ мовної гри [Тараненко 2015: 9-10]. Причому простежується часом взаємодія цих чинників: потреба номінації нових понять забезпечується питомими словотвірними засобами в межах продуктивних словотвірних типів з «присмаком» демократизації мови у вигляді жаргонізації, колоквіалізації, мовної гри тощо.

Вивчення тенденцій розвитку української мови привертає увагу багатьох дослідників, серед яких Г.М. Віняр, Г.М. Вокальчук, К.Г. Городенська, С.Я. Єрмоленко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, Ж.В. Колоїз, Т.А. Коць, А.М. Нелюба, Ю.В. Романюк, О.А. Стишов, Л.В. Струганець, О.О. Тараненко, Я.В. Януш та ін.

Зокрема дериватологи детально вивчають моделі словотворення, актуалізовані під дією названих чинників, «як віддзеркалення нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства» [Тараненко 2015: 12] з урахуванням системно-нормотворчих тенденцій української мови. І в цьому сенсі в колі їхньої дослідницької уваги знаходяться новотвори (лексико-словотвірні інновативи), що ще не стали надбанням узусу і фіксуються в неологічних словниках, які періодично укладаються на матеріалі переважно мови засобів масової інформації та художніх текстів (укладачі Г.М. Віняр, Г.М. Вокальчук, Ж.В. Колоїз, Д. Мазурик, А.М. Нелюба, О.А. Стишов).

Лінгвісти неодноразово наголошували на впливі екстралінгвальних чинників на посилення, по-перше,

інтелектуалізації української мови останнього періоду її розвитку, що виявляється в появі значної кількості неозапозичень, які, адаптуючись в нашій мові, стають продуктивною словотвірною базою, та в розвії лексики з абстрактним значенням, а по-друге, у демократизації мови через послаблення різного роду заборон на вживання субстандартної лексики, посилення розмовності літературної мови, зокрема, активного творення відонімних аксіологічно яскравих похідних [Клименко 2008; Стишов 2005; Тараненко 2003].

Унаслідок інновативного словотворення поповнюється склад усіх частин мови, крім «закритих» систем числівника та займенника. Однак дієслова в масиві новотворів посідають чи не останнє місце, передаючи свої повноваження назвам абстрагованих дій, процесів, станів – дієменникам (за влучним терміном Н.Ф. Клименко [Клименко 2008]), наприклад: *афганізація, африканізація, піночетизація* та ін., що часом виникають унаслідок «черезкрокового» словотвору – за відсутності в мові мотивувального дієслова, тому у відомих нам працях дослідників неолексики дієслова розглядаються побіжно – у загальному контексті новотворення.

Актуальність статті вбачаємо в необхідності вивчення тенденцій в інновативному дієслівному словотворі як відображенні загального спрямування розвитку української мови з огляду на процеси її інтелектуалізації й демократизації.

Мета статті – виявити шляхи виникнення дієслів-новотворів, окресливши їхню мотиваційну базу, з'ясувати пріоритети в розвитку словотвірних значень з урахуванням продуктивності словотворчих засобів.

Матеріалом слугували словники лексико-словотвірних інновацій, укладені А.М. Нелюбою (2004-2014 рр.) та приклади власної картотеки автора.

Серед дієслів, що стали предметом дослідження, багато авторських новотворів, які навряд чи поповнять словник літературної мови, бо слугують назвами дій чи процесів, важливих на певний момент життя суспільства, причому з погляду їхньої оцінки автором і часто з метою експресивізації викладу. Однак частина з них має шанси потрапити до узусу, бо, як справедливо зазначає О.А. Стишов, «на шляху до кодифікації нових одиниць постає важливий чинник часу, який має перевірити кожен з них [лексем – О.О.] на функціональну придатність» [Стишов 2003: 22].

Н.Ф. Клименко відзначає: «Багато новоутворених дієслів сучасної української мови мають виразний прагматичний ореол – позитивний чи негативний в оцінці дій, процесів та станів, що стосуються соціального світу, поведінки людей в ньому. Такі дієслова здебільшого похідні від іменників, що задають полюс оцінки» [Клименко 2008: 221].

З-поміж нашого матеріалу (близько 400 дієслів) майже 85% відіменникового походження. Причому вони однаково продуктивно мотивуються як словами іншомовного походження, так і українськими іменниками (*шароварити, роздротувати, трембітити, улікарнитити, фуршетити, рапірити, федералити, розелітнитися* тощо). Значна група серед дієслів-новотворів мотивована онімами (переважно антропонімами й топонімами): *шенгенитися, страдіварити, переюлити, відодісеїти, русланити, знегепитися* та ін. Окремо слід зауважити появу у сфері неодиєслів композитів, мотивованих підрядними словосполученнями «прикметник + іменник»: *російськомовити, миротворити, кнопкодавити, новолітувати* (зустрічати нове літо).

Практично всі дієслова мають антропоцентрично орієнтовану семантику – слугують на позначення дій, станів, проявів властивостей, що характеризують людину. За словотвірним значенням вони поділяються на такі основні групи:

«Бути (стати) тим, кого називає мотивувальний іменник» - *аспірантствувати, волхвувати, депутатити, екскурсоводити, прокурорствувати, фермерувати* тощо. Оскільки твірні іменники не позначені виразною конотацією, то й дієслова мають прагматично нейтральне значення. Аксіологічний аспект може бути зреалізований тільки прагматикою контексту, наприклад: *Йому доводиться пліч-о-пліч працювати з парто кратною сколотою, яка досі успішно депутатствує і керує* (В. Коскін. Трон для смертника) або *Не для того Піскун і К^о прокурорствував, та це й до цього часу чіпляється за це крісло* (НіД, 1/06).

Інша група «діяти так (подібно до того), як той/те, кого/що називає іменник» має в основі порівняння за асоціацією, яка в свою чергу може бути негативною (*азарити, вулканити, дзеркалити, зберкутитися, кожарити, колорадити, лакеїти, стовпувати, фірташестувати*, тощо) і зрідка позитивною (*нострадамусувати, русланити, страдіварити*).

Значення «дія, спрямована на об'єкт, названий мотивувальним іменником» об'єднує значну за обсягом групу слів: *автографувати* (роздавати автографи), *бартеризуватися* (здійснювати бартер), *ветувати* (накласти вето), *вигніздити* (облаштувати гніздо), *дайджестувати* (виготовляти дайджест), *есемеснути* (послати SMS), *епіграмити* (писати епіграми), *колоритизувати* (створити колорит), *листувати* (писати лист), *мемуаризувати* (створювати мемуари), *роздротувати* (позбавитися дроту), *самбувати* (виконувати самбу), *хаотизувати* (встановлювати хаос) тощо.

Подібне містке називання одним дієсловом замість словосполучення спостерігається й у групі, об'єднаній значенням «процес, виконуваний за допомогою того, що назване мотивувальним іменником (інструмент дії)»: *акордеонити* (грати на акордеоні), *велосипедити* (їздити на велосипеді), *зафіранити* (закрити фіранкою), *криляти* (легіти за допомогою крил), *обуквити* (зобразити буквами), *онімбити* (увінчати німбом), *рапірити* (користуватися рапірою), *трембітити* (грати на трембіті) та ін.

Ці дві групи не мають яскраво вираженого оцінного значення, крім випадків, коли іменник називає соціально несприйнятні явище чи предмет: *денегерити* (встановлювати ДНР), *геноцидити* (здійснювати геноцид), *коньячитити* (постійно пити коньяк) тощо.

Значення «перебувати в певному стані» притаманне дієсловом, утвореним від іменників або

прикметників, що називають психічні чи фізичні й фізіологічні властивості людини: *благородитися* (ставати благородним), *гепатитити* (хворіти на гепатит), *ідіотити* (ставати ідіотом), *істерити* (ставати істеричним), *огіднитися* (стати гідним), *одебіліти* (стати дебілом), *ожалюгіднитися* (стати жалюгідним), *понікчемніти* (стати нікчемним), *прикладити* (набути ознак мерзотника), *шармити* (мати шарм) та ін.

Від прикметників дієслова утворюються не так часто, як від іменників, що відповідає загальному правилу одієслівлення – називання процесу, стану пов'язане передусім із назвами предметів і явищ, а вже потім їхніх ознак. Крім наведених вище, трапляються відприкметникові дієслова з семантикою завершення вияву ознаки (*домиролюбитися* – закінчити бути миролюбним), набуття ознаки (*омудряти* – робити мудрим), *спрозорити* (стати прозорим, зрозумілим) тощо.

Окремо слід згадати відприкметникові дієслова з префіксом *у-/уне-* та суфіксами *-и-*, *-ува-* зі значенням дій, спрямованих на набуття чи позбавлення відповідної ознаки, поширеність яких останнім часом відзначають українські лінгвісти: *ударемнитися*, *ужорсточуватися*, *уяскравлювати*, *унесмертелити*, *употужнити*, *уприватнювати* тощо. Мовознавці наголошують на очевидному впливі на українську мову продуктивного в польській мові словотвірного типу з цими конфіксами. О.О. Тараненко, зокрема, апелює до застереження проти таких дієслів як небажаних полонізмів, висловленого І.Огієнком [Тараненко 2015: 198]. Однак сучасний мовний процес, орієнтований на звільнення від впливу російської мови, настільки потужний, що цей словотвірний зразок сприймається україномовною спільнотою радше не як польський, а як передусім такий, що відрізняється від російського.

Безумовно, найбільш семантично яскравими є дієслова, утворені від фразеологізмів, хоча зафіксовані тільки такі поодинокі випадки. Метафоричне значення дієслова *заворонитися* зумовлене семантикою фразеологізму «ловити ворон», *мурашитися* – фразеологізму «мурахи по тілу».

Процес утворення дієслів регламентується актуалізацією тих чи тих афіксів. Тенденції до активізації засобів перфективізації, імперфективізації, процесів вторинної диференціації двовидових дієслів детально описані О.О. Тараненком [Тараненко 2015:179-205]. Зауваги щодо продуктивності окремих дієслівних афіксів викладені в роботі «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» [Клименко 2008: 221-223]. Зазначені науковцями тенденції відображаються й у масиві досліджуваних у цій статті дієслів. Зупинимося на деяких процесах, ще не описаних лінгвістами. Зокрема, це активізація префіксально-суфіксально-постфіксального словотворення зі значеннями «поширення якоїсь ознаки»: *запафоснюватися* (поширення пафосного), *заукраїнитися* (поширення українського), *розелітнитися* (збільшення, поширення елітного), *розлунитися* (стати відомим), *розцаритися* (поширитися, запанувати); «зникнення чи зменшення кількості чогось»: *знесмітитися* (позбавитися сміття), *знеселянитися* (зменшення кількості селян), *розмоскалюватися* (позбавлятися рис москалів), *роз'ярмитися* (позбавитися ярма); «досягнення результату»: *визернюватися* (перетворитися на зерно); «стати подібним до чогось»: *приверпеїтись* (стати як у Європі), *замериканитись* (зробитися як в Америці).

Привертає увагу модель утворення дієслів постфіксом *-ся* внаслідок через крокової деривації: пропуску мотивувальних слів у словотвірному ланцюжку, які не існують у природі, а тільки маються на увазі (імпліцитні) як смислова ланка деривації, про що вже писалося [Олексенко 2016]. Такий процес практично не впливає на розуміння семантики утвореного дієслова, оскільки іменник набуває словотвірного значення за аналогією до інших похідних певного словотвірного типу. Якщо під час утворення неоіменників цей процес простежується послідовно в певних типах, то серед дієслів такої закономірності немає. Це може бути пропущена ланка в ланцюжку «дієслово з постфіксом *-ся* ← дієслово без постфікса *-ся* ← іменник»: *углухоманитися* ← *'углухоманити'* ← *глухомань*, *розкомунізуватися* ← *'розкомунізувати'* ← *комунізувати* ← *комунізм*, а може бути в ланцюжку «префіксоване дієслово ← безпрефіксне дієслово ← іменник»: *розпартизувати* ← *'партизувати'* ← *партія*, *з'яничарити* ← *'яничарити'* ← *яничар*, *відепітафити* ← *'епітафити'* ← *епітафія*.

Таким чином, аналіз словотвірних інновацій у сфері дієслова підводить до висновку, що хоча дієслова як неолексеми кількісно поступаються іменникам, їхнє словотворення відображає, з одного боку, загальні тенденції збагачення української мови під впливом інтелектуалізації й демократизації як корелятивних чинників розвитку мови, а з другого, – виявляє суттєві особливості поповнення системи дієслова за рахунок процесуалізації стану, властивостей передусім людей з урахуванням суспільних потреб номінації їхніх дій з огляду на певний прагматичний ефект.

Перспектива дослідження бачиться в подальшому вивченні особливостей словотвірних інновацій як відображення тенденцій розвитку української мови новітнього періоду.

Література

- Клименко 2008: Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
- Лексико-словотвірні інновації 2009: Лексико-словотвірні інновації (2007): словник / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба та ін.; за ред. А. Нелюби. – Х. : ХІФТ, 2009. – 172 с.
- Нелюба 2007: Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004 – 2006): словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х. : Майдан, 2007. – 144 с.
- Нелюба 2010: Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2008 – 2009): словник / А. Нелюба. – Х. : ХІФТ, 2010. – 116 с.
- Нелюба 2015: Нелюба А. М. Лексико-словотвірні інновації (2014): словник / А. Нелюба, Є. Редько. – Х. :

ХІФТ, 2015. – 220 с.

Олексенко 2016: Олексенко О.А. Інновативні субстантиви з абстрактним значенням як вияв інтелектуалізації та демократизації мови / О.А. Олексенко // Лінгвістичні дослідження: Збірник наук. праць Харківського нац. педаг. ун-тету імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2016. – Вип. 42. – С. 65-71.

Стишов 2003: Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): автореф. дис. док. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України / О. А. Стишов. – К., 2003. – 34 с.

Стишов 2005: Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ ст. (на матеріалі мови ЗМІ) / О. А. Стишов. – 2-е вид., перероблене. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.

Струганець 2002: Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л. В. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 318 с.

Тараненко 2003: Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 32 – 33.

Тараненко 2015: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): монографія / О. О. Тараненко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – 248 с.

Шевченко 2002: Шевченко Л. І. Інтелектуалізація української літературної мови: лінгвістична та теоретико-епістемологічна аспектологія: автореф. дис. док. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України / Л. І. Шевченко. – К., 2002. – 36 с.

Олексенко Елена

Tendencies in the Innovational Word Building in the Ukrainian Language

Рассмотрены характерные черты глаголь-новообразований в связи с общими тенденциями интеллектуализации и демократизации украинского языка новейшего периода. Определена приоритетная мотивирующая база имен существительных, а также роль других частей речи в формировании значений глаголов. Очерчены группы глаголов по наиболее распространенным словообразовательным значениям. Обозначены специфические словообразующие средства в сфере глагольных инновативов.

Ключевые слова: лексико-словообразовательная инновация, глаголы-новообразования, мотивирующие слова, словообразовательное значение, словообразующие средства.

Oleksenko Olena

Tendencies in the Innovational Word Building in the Ukrainian Language

The article contains a review of characteristic features of verbal newly-appeared words in connection with general tendencies of intellectualization and democratization of the Ukrainian language of the modern period. Also the article outlines the predominant motivational nomenclature basis as well as the role of other parts of speech in verbal meanings formation. Verbal groups with the most widespread word building meanings are defined. Specific word building means in the sphere of verbal innovatives are enumerated.

Key words: lexical-wordbuilding innovation, verbal newly-appeared words, motivating words, word building meaning, word building means.

Надійшла до редакції 15 грудня 2016 року.